

De Keulse Mani-Codex

Pimander. Texts and studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica 11

De Keulse Mani-Codex

*Vertaald, ingeleid en toegelicht door
Johannes van Oort & Gilles Quispel*

Amsterdam
In de Pelikaan 2005

Pimander. Texts and studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica

- 1 *Christ, Plato, Hermes Trismegistus. The Dawn of Printing.* Catalogue of the Incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica, vol. 1. Catalogued by M. Lane Ford (1990)
- 2 *Corpus Hermeticum.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek en G. Quispel (eerste druk 1990, vijfde druk 2003)
- 3 Johannes Amos Comenius. *Via lucis. De weg van het licht.* Vertaald door J.M. Schadd en R.M. Bouthoorn (1992)
- 4 *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism and the Christian Tradition.* Edited by R. van den Broek and C. van Heertum (2000)
- 5 C. Gilly. *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer* (1994)
- 6 *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door G. Quispel (1996)
- 7 *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert.* Hgs. C. Gilly und F. Niewöhner (2001)
- 8 G. Quispel. *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid.* Red. C. van Heertum (mei 2003, tweede druk september 2003)
- 9 Antonin Gadál. *De Triomf van de Universele Gnosis.* Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2004)
- 10 G. Quispel. *Het Evangelie van Thomas uit het Koptisch vertaald en toegelicht.* Red. C. van Heertum (oktober 2004, tweede druk december 2004)

© Bibliotheca Philosophica Hermetica

Bloemgracht 31-35

1016 KC Amsterdam

ISBN 90-71608-16-6

Inhoud

Ten geleide	JOOST R. RITMAN	7
Woord vooraf	JOHANNES VAN OORT	14
Chronologische tabel		17

Inleiding

DEEL I	Mani en het manicheïsme	
	1. De ontdekking van het manicheïsme	
	2. Mani's levensgang en het ontstaan van zijn kerk	35
	3. Mani's kerk en haar canon van heilige geschriften	43
	4. De manichese mythe	62
	5. De manichese ethiek en eredienst	68
	6. De plaats van het manicheïsme in de godsdienstgeschiedenis	72
	7. De gnostische bronnen van Mani: een nabeschuwing	73
DEEL II	De Keulse Mani-Codex	
	1. De ontdekking van de Keulse Mani-Codex	83
	2. De titel van de Keulse Mani-Codex	87
	3. De opbouw en literaire structuur van de Keulse Mani-Codex	89
DEEL III	Literatuur	97
	Tekstuitgaven en vertalingen van de Keulse Mani-Codex	97
	Literatuur over het manicheïsme	99
	<i>De Keulse Mani-Codex: Vertaling & toelichting</i>	105
	Index	244
	Lijst van afbeeldingen	247

Ten geleide

Mani's Lichtleer

In het jaar 1969 werd in Egypte een codex gevonden die na de verwerving in 1970 door de Universiteit van Keulen bekend is als de Keulse Mani-Codex. De vondst van deze codex, slechts een klompje perkament met pagina's ter grootte van 3,5 bij 4,5 cm, heeft voor mij als stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica de betekenis gekregen van een geestelijk oergesteente, een ruwe diamant. Door de vertaling van de tekst, en met de verzorging van de inleiding en de toelichting op de eerste Nederlandse uitgave van deze codex hebben Hans van Oort en Gilles Quispel bewezen meesters te zijn in de diamantbewerking. Zij hebben deze ruwe diamant gekloofd, en hem, door hun kennis te toetsen aan de levende slijpsteen van hun ervaring, gepolijst zodat vele tot nu toe onbekende facetten van de Lichtleer van Mani zichtbaar werden en nu voor een breed publiek toegankelijk zijn.

Vierentwintig jaar na de gouden vondst van de kruik met 52 geschriften van christelijke, hermetische en gnostieke oorsprong in 1945 in Nag Hammadi – dus in het oog van de woestijn – schonk het Egyptische woestijnzand opnieuw één van haar verborgen schatten terug aan de mensheid: ook de Keulse Mani-Codex werd gevonden in Opper-Egypte. Ik zou dit fenomeen willen verklaren als de verbinding, of de aanraking van de eeuwigheid met de tijd, als de vinger Gods, de rechtvaardiging, de handreiking van een oerimpuls. En opnieuw is er een rechtstreekse verwijzing naar de vroegste bronnen van de christelijk-hermetische Gnosis, met Jezus de Nazoreër, de wijsheidsleraar, als het christocentrische middelpunt. In de Keulse Mani-Codex treffen wij een zeer oorspronkelijk getuigenis aan van de apostolische zending van Mani en zijn zuiver gnostisch-christelijke Lichtleer. Deze baande zich in de loop van vele eeuwen vanuit het hart van het Nabije Oosten over een afstand van ruim 10.000 kilometer via de Zijderoute een weg om tenslotte te worden geïntroduceerd

aan het hof van de Chinese keizer te Peking als een wereldzending, als de authentieke manifestatie van het vroege christendom. In de Europese geestesgeschiedenis is haar doorwerking binnen gnostisch-christelijke groeperingen duidelijk zichtbaar gebleven tot de huidige dag.

Dit alles kan worden herleid tot de eerste drie eeuwen van onze jaartelling, tot de oorsprong, de Oerknal van de Christusimpuls, die binnen het grote referentiekader van de christelijk-hermetische Gnosis de discipelen, de apostelen, de profeten, ja de mensen van vlees en bloed voortbracht. Zij waren het die zich beriepen op een rechtstreekse lijn van geestelijke opvolging. Zij zagen de navolging en de kruisgang van Jezus de Christus als het ultieme proces van levensverwerkelijking.

Het ontvangen van de eerste beslissende openbaring van Mani's Syzygos, zijn metgezel, zijn evenbeeld, in het jaar 228, markeert een tijdstip dat bepalend is geworden voor zijn optreden als wijsheidsleraar. Geheel in de lijn van geestelijke opvolging, waarover de gnosticus Theodotus schrijft, spreekt ook de tekst van de Keulse Mani-Codex:

(Mijn Gezel onthulde mij vanwaar ik kom)
 en wie ik ben
 en wat mijn lichaam is
 en h oe ik gekomen ben
 en hoe mijn komst in de wereld zich voltrok
 en wat mijn plaats is onder hen die bij uitstek het stempel
 der uitnemendheid dragen
 en hoe ik geboren werd in dit vleselijke lichaam
 of door hoedanige vroedvrouw ik verlost werd wat dit vlees aangaat
 en door wiens hartstocht ik gezaaid werd in de moederschoot...

... en wie mijn echte Vader in den hoge is
 en op welke wijze ik, van Hem gescheiden, uitgezonden werd naar zijn wil
 en welke opdracht en lering Hij mij gegeven had
 voordat ik mij met dit instrument bekleedde
 en voordat ik de dwaalweg in dit weezinwekkende vlees begon

en voordat ik zijn dronkenschap en slechte aard aantrok
 en wie het is, die mij bijstaat als mijn Gezel die niet sluimert of slaapt...

(Zo hoorde ik) de onuitsprekelijke geheimenissen en gedachten
 en overvloedige ontfermingen van mijn Vader;
 en ook over mij zelf, wie ik ben
 en wie toch wel de Gezel is, die onafscheidelijk van mij is.

En verder nog over mijn ziel,
 die de ziel van alle werelden is,
 wat zij op zichzelf is en hoe zij is ontstaan.

En verder toonde Hij mij ook de oneindige hoogten en ondoorgrondelijke
 diepten.

Hij toonde mij alles...

Zo staat dus in de Keulse Mani-Codex ook de manichese scheppingsmythe centraal. De vertalers raken de kern van de manichese kosmologie en de daarin vervatte begripswereld van het absolute dualisme: twee domeinen of gebieden staan van eeuwigheid af aan tegenover elkaar, namelijk het rijk van het licht tegenover het rijk van de duisternis, het goede tegenover het kwade. Het rijk van God met haar vier kernaanzichten zuiverheid, licht, kracht en wijsheid zijn verbonden met vijf werkzame aanzichten: verstand, denken, inzicht, gedachte en overleg. Het rijk van de koning der duisternis kent de vier werkzame aanzichten duister verstand, inzicht, gedachte, overleg. Het is deze scheppingsmythe, die de grondslag is van de wijsheidsleraar Mani, die zich Apostel van Jezus Christus noemde.

Het absolute dualisme waar de wijsheidsleer centraal van uitgaat, is de *tweeledigheid* die in de mens zelf moet worden opgelost. Het doorbreken van Gnosis, de waarachtige zelfkennis, de Kennisse Gods, wordt in de leer van Mani verklaard als het tot aanzijn roepen, het tot aanzijn komen, van de gans andere, de onafscheidelijke metgezel, de onsterfelijke ziel, de lichtgestalte Jezus, die *de twee tot Een* brengt. Dit nu wordt in uitzonderlijk eenvoudige bewoordingen uitgedrukt in een vers van een grote kenner van Mani's Lichtleer, de Rozenkruiser Jan van Rijckenborgh:

De Metgezel woont in ons wezen
als wonder uit de Rozenhof.
Zijn stem spreekt van het Ene Leven
juicht in ons wijd Nirwana's lof.
Laat ons die stem als baken volgen
de weg gaan die dit roepen wijst.
Dan zingt na nacht, in Licht verzvolgen
het lied dat overwinning prijst.

Drie-enig moet het zieleleven
in 't Godsatoom ontwaken gaan.
Twee-enig NU, in heel zijn wezen,
ziet 't Al in ons de helper aan.
Zelfofferand' van dat wat eindig,
aan dood en stofgebonden is,
zal dan onsterfelijk en heilig
zich heffen uit de duisternis.

En ziet ze gaan de Witte Scharen
in Eenheid naar het Nieuwe Land.
Hun deren generlei gevaren,
zij houden zonder weif'ling stand.
Hun wachten d'oude Broederkringen,
Aurora schalt hun blij ten groet.
En jubelend klinkt 't luide zingen
d'ontheven vrienden tegemoet.

Dit alles overwegende staat voor mij vast dat de vondst van de ruwe diamant, de Keulse Mani-Codex met daarin het onomstotelijke bewijs van de christelijke oerimpuls, in de nu aangebroken onderzoeksfase om een grote mate van objectiviteit en deskundigheid met betrekking tot de vele nog ongeslepen en ongepolijste facetten vraagt. Met gebruikmaking van voortschrijdend inzicht dienen alle manichese bronteksten die ter beschikking zijn gekomen, en niet alleen de Keulse Mani-Codex, op deze wijze te worden ontsloten. Daarbij is het noodzakelijk om verder door te dringen, ja

terug te gaan, tot de Oerknal van de Christusimpuls, die de eerste drie eeuwen van onze jaartelling in een laaiende vuurgloed heeft gezet. De oerimpuls die wij nu kunnen identificeren als de verschijning van de christelijk-hermetische Gnosis, met daarin het optreden van Jezus de Nazoreeër, zijn discipelen, zijn apostelen, de profeten. Ja, in apostolische opvolging.

De Ecclesia Catholica Romana heeft in de afgelopen duizenden jaren een onoverbrugbare kloof geschapen door het menselijke bewustwordingsproces te onderwerpen aan het principe van scheiding tussen goed en kwaad, tussen licht en duisternis, tussen hemel en hel.

Een vervalsing dus van de scheppingsmythe, een aanval op het godsplan met wereld en mensheid, waarin natuurwetmatig nimmer sprake kan zijn van een *eeuwig-durend* principe van scheiding, zoals een afwezigheid van de goddelijke almacht en alomtegenwoordigheid binnen de mens. De grote kerkvader Augustinus, de voormalige navolger van Mani, verwoordt dit in zijn ‘Opus Magnum’, *De Civitate Dei* – De Stad Gods. In dit boek wordt een ontwikkeling verklaard die voorziet in een blijvende scheiding van licht en duisternis, goed en kwaad, hemel en hel, een leven op aarde en een leven in het hiernamaals. De grootste aanval op het zuivere en ongeschonden gedachtegoed van Mani was de menselijke aanwezigheid op deze aarde te verklaren vanuit de mythe van de zondeval, in plaats van deze te verklaren als een onophoudelijk scheppingsproces waarin de mens als microkosmos en alle levensvormen van kosmos en macrokosmos blijvend betrokken zijn. Ons verstandelijke denken is slechts ten dele bij machte de omvang van deze gigantische scheppingsrevolte te bevatten, die zich openbaart in zowel het oneindige uitspansel – de macrokosmos – met zijn miljarden sterrenstelsels, de kosmos met zijn onuitputtelijke levensvariatie binnen alle zichtbare en onzichtbare levensgolven en de microkosmos als menselijke verschijningsvorm. Wij staan nog steeds voor de uitdaging een verklaring te geven van de ontwikkeling en samenhang van de levensprocessen die in de afgelopen 4,5 miljard jaar zowel op deze planeet als in het haar omringende universum hebben plaatsgevonden.

Binnen de Bibliotheca Philosophica Hermetica koesteren wij het principe ‘Ad Fontes’ – terug naar de bron. Door de wedergeboorte van de christelijk-hermetische Gnosis, die tijdruimtelijk geplaatst kan worden in het midden van de vorige eeuw met de vondst

van de geschriften te Nag Hammadi in 1945 als ijkpunt, staan wij als samenleving opnieuw voor een grote uitdaging, een directe opdracht. En die is het ongerepte, ongeschonden oerveld van de Oorsprong van de christelijke impuls opnieuw binnen te gaan. In de spirituele ontwikkeling van de westerse cultuurgeschiedenis hebben wij naast de dogma's van het geloof en de rede, die zijn vastgelegd in de scholastische denkwereld van de afgelopen tweeduizend jaar, een derde element zichtbaar zien worden, die door de nestor van het Gnosisonderzoek van de Utrechtse School, Prof. Dr Gilles Quispel, is geformuleerd als Gnosis – de Kennisse des Harten, de derde component van de Europese cultuurtraditie. De spectaculaire vondsten uit de tweede helft van de 20e eeuw in het woestijnzand van Egypte en Judea benadrukken daardoor de grote betekenis van de eerdere vondsten vanaf het begin van de 19e eeuw, en maken ook duidelijk wat de toegesloten woestijnbodem van het Nabije Oosten in de afgelopen eeuwen successievelijk aan de mensheid heeft teruggeschonken.

In dit verband is er des te meer reden om stil te staan bij de grote betekenis van de christelijk-theosofische impuls, die door de grondleggers van de theosofie, de antroposofie en de Rozenkruisers, respectievelijk mevrouw H.P. Blavatsky, Rudolf Steiner, Max Heindel en Jan van Rijckenborgh, vanaf het einde van de 19e eeuw is voortgebracht en die doorwerkt tot het heden. Deze actieve navolgers van de vroegchristelijke oerimpuls hebben reeds voorbereidend werk verricht met betrekking tot de zo noodzakelijke heroriëntatie, de herijking, op de zuivere en onvermengde bronnen van de christelijk-hermetische Gnosis. Dit vraagt dan ook om een eigentijdse voortzetting van de ontsluiting van deze bronnen in een veel bredere kring binnen de Westerse samenleving. De actuele en diepgaande betekenis van de Lichtleer van Mani moet los worden gezien van tijdruimtelijke aanklevingen, vertroebelingen en vermengingen die door een te zeer dogmatisch georiënteerde religieuze hiërarchie werden vastgehouden en te vuur en te zwaard werden verdedigd.

Veel facetten van de huidige, aan de oppervlakte tredende verschijnselen in de religieuze belevingswereld tonen de tegenstellingen aan die haar leiders al vele eeuwen geleden hebben vastgelegd in hardnekkige en fundamentele leefregels. Het feit dat deze leefregels het hart van de samenleving niet meer bereiken toont het fiasco van opgelegde geloofssystemen. Te lang hebben de gezagsdragers der dogmatische religieuze structuren vastgehouden aan het onmondig houden van de massa en het

constant belemmeren van de individuele vrijheid van handeling en geweten. Daarom is het nu tijd geworden voor een totaal andere levensbenadering, waarvan vele levende getuigenissen weer aan de samenleving zijn teruggeschonken. Getuigenissen, die om nieuwe getuigen vragen, om boodschappers van het levende woord, zoals de kracht van de lichtglans die in het woord van Mani, de apostel van Jezus Christus, oplicht uit de zwaar beschadigde eerste bladzijden van de Keulse Mani-Codex:

U heb ik geopenbaard wat voor velen verborgen is. Aan u zal het gegeven zijn op heerlijke wijze en klaarblijkelijk dat geheimenis te schouwen.

Door de kracht der engelen werd ik beschermd en door de heilige machten aan wier hoede ik was toevertrouwd. Zij vormden mij ook door visioenen en wondertekenen die zij mij toonden.

Moge dit woord van Mani, de apostel van Jezus Christus, krachtiger dan ooit doorklinken in het geweten der mensheid.

JOOST R. RITMAN

Stichter Bibliotheca Philosophica Hermetica

Amsterdam, 7 mei 2005

Woord vooraf

Geschiedenis als het verhaal van het verleden heeft soms een onverwachte actualiteit. Toen ik jaren geleden de studie van Mani en zijn religie begon, was dit louter uit historische interesse: de bronnen van Augustinus' dualistische leer van de twee steden moesten worden opgespoord en onderzoek van manicheese teksten was voor mij van hetzelfde belang als het lezen van Plato, Plotinus of een joods of vroeg-christelijk geschrift. Wanneer een dualistisch concept werd aangereikt, waren deze geschriften van importantie. Zo niet, dan bleven zij buiten beschouwing.

Al spoedig evenwel veranderde mijn houding ten opzichte van de teksten van Mani en de manicheeërs. Steeds meer ging ik inzien dat zij in de ontwikkeling van de geestesgeschiedenis een veel belangrijker rol hebben gespeeld dan algemeen was aangenomen. Het werd mij ook in toenemende mate duidelijk dat zonder kennis van de gnostiek in het algemeen noch de westerse, noch de oosterse cultuurtraditie begrepen kunnen worden. En juist het manicheïsme groeide als *enige* gnostische beweging uit tot een wereldkerk en zelfs een aparte wereldreligie!

Het is vanuit deze gerijpte belangstelling dat het huidige boek is geboren. Geen document is beter geschikt om de betekenis van Mani en zijn gnosis aan te tonen dan de Keulse Mani-Codex. In zekere zin kan men dit document beschouwen als de *magna charta* van een wereldreligie. En zelfs als méér: tijdens de bestudering van deze Codex, die in de uitdijende 'aantekeningen' haar weerslag heeft gevonden, bleek in toenemende mate hoezeer de religie van Mani verbonden is met jodendom en christendom en speciaal licht werpt op de na hem komende islam. Niet het minst in die laatste en onverwachte dimensie straalt – ook voor de Nederlandse samenleving – een opmerkelijke actualiteit.

Zoals elk boek heeft ook dit zijn bijzondere geschiedenis. Het is een coproductie waarvoor door Gilles Quispel, eminent en bekend specialist op het terrein van de

gnostiek, in zekere zin de basis werd gelegd. Hij maakte een eerste ontwerp van de vertaling van de Griekse tekst en begon met de annotaties. Dit werk werd in de jaren daarna voltooid tot het boek in zijn huidige tekstuele vorm. Eendrachtig kwamen wij in toenemende mate tot het inzicht, dat Mani en zijn religie speciaal te duiden zijn op de grondslag van het oorspronkelijke en oeroude joodse christendom, waarin menig gnostisch element een centrale plaats innam. In een – ook qua stijl als zodanig herkenbare – eigen ‘nabeschouwing’ worden door Quispel zijn nieuwste inzichten verwoord.

Dit boek zou zijn uiteindelijke gestalte niet verkregen hebben zonder de genereuze inzet van de stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, de heer Joost Ritman, zonder de bijzondere en enthousiaste medewerking van haar huidige directeur mevrouw Esther Oosterwijk-Ritman, en evenmin zonder de buitengewone zorgvuldigheid van haar conservator mevrouw Dr Cis van Heertum en haar onderzoeker Dr Theodor Harmsen. Ook haar vroegere directeur Prof. Dr Frans Janssen, oud-hoogleraar Geschiedenis van Boek en Bibliotheek aan de Universiteit van Amsterdam, dank ik voor zijn deskundige begeleiding.

HANS VAN OORT

Chronologische tabel

ca. 30	kruisdood van Jezus van Nazareth
ca. 32	bekering van Saulus van Tarsus; begin optreden van apostel Paulus
70	Jeruzalem door Romeinen verwoest
ca. 90	<i>Didachè</i> of Onderwijs van de Twaalf Apostelen
116-117	Elkesai begint zijn verkondiging
132-135	joodse opstand onder Bar Kochba; Jeruzalem wordt Aelia Capitolina
ca. 135-165	Valentinus te Rome
ca. 140	Ontstaan Evangelie van Thomas te Edessa
ca. 140-200	Irenaeus van Lyon; schrijft o.m. <i>Adversus Haereses</i> (Tegen de ketterijen)
144	Marcion uit de kerk van Rome gezet
154-222	Bardesanes, geboren te Edessa, typisch vertegenwoordiger van Syrisch christendom; evenals Marcion van invloed op Mani
ca. 160-180	Montanus en de profetie van het montanisme
ca. 160-220	Tertullianus van Carthago; schrijft o.m. tegen Marcion en de Valentinianen
ca. 170-235	Hippolytus van Rome; schrijft o.m. <i>Refutatio</i> of 'Weerlegging van alle ketterijen'
ca. 170	<i>Diatessaron</i> van Tatianus
ca. 185-254	Origenes, geestelijke vader van christelijke theologie van het Oosten
ca. 205-270	Plotinus, vader van het Neoplatonisme
216	Mani wordt geboren in Zuid-Mesopotamië
220	Mani's vader neemt hem op in sekte der Elkesaïeten
ca. 225	<i>Handelingen van Thomas</i> te Edessa
228	Mani ontvangt de eerste beslissende openbaring van zijn Syzygos
240	Mani breekt met de Elkesaïeten en begint zijn zendingsreizen
243	Mani ontmoet de Perzische grootkoning Sjapoer en overhandigt hem zijn <i>Shabuhrgan</i>
ca. 260	Eerste manicheeërs in Egypte; redactie van 'Grundschrift' van <i>Pseudo-Clementinen</i>
272	Dood van Sjapoer; wordt opgevolgd door zoon Hormizd I
273	Hormizd wordt opgevolgd door Bahram I
274	Eerste manicheeërs in Syrië en Palestina

- 276 of 277 Dood van Mani op 26 februari na 26 dagen gevangenis te Beth-Lapat (Gundesjapoer). Sisinnios volgt hem op als hoofd van de manichese kerk
- ca. 290-300 Pastorale brief, waarschijnlijk van bisschop Theonas van Alexandrië, waarin gewaarschuwd wordt tegen manichese christenen
- 293-300 Amr ibn Adī, koning van Hira, beschermt volgelingen van Mani
- ca. 300 Neoplatoonse filosoof Alexander van Lykopolis schrijft tegen leringen van Mani; manicheeër Bundos in Rome
- 302 Keizer Diocletianus ontvangt te Alexandrië een schrijven van Julianus, de proconsul van Africa, waarin deze zich bezorgd toont over verspreiding van manicheïsme in zijn gebied
- 302-309 Hormizd II regeert Iran; vervolging van manichese kerk
- 306-337 Constantijn de Grote keizer
- ca. 306-373 Efreem de Syriër, geboren te Nisibis, vanaf 363 in Edessa; klassieke theoloog van de Syrische kerk; schrijft tegen Marcion, Bardesanes en Mani
- ca. 320-325 Pseudo-Clementijnse *Homilieën*
- ca. 325-330 Pseudo-Clementijnse *Recognitiones*
- 325 Concilie van Nicea onder leiding van Constantijn; opmaat op de weg van het christendom naar de status van officiële godsdienst
- ca. 330 Bisschop Serapion van Thmuis (Nijldelta in Egypte) schrijft uitvoerig tegen de manicheeërs
- Cyrellus van Jeruzalem waarschuwt doopleerlingen tegen Mani (en Evangelie van Thomas)
- ca. 350-400 Codices van Nag Hammadi; manichese codices van Medinet Madi; manicheeërs werkzaam te Kellis
- 354-430 Augustinus, geestelijke vader van christelijke theologie van het Westen
- 361-363 Keizer Julianus, ‘de Afvallige’
- ca. 363-373 Titus van Bostra (Romeinse provincie Arabia) schrijft tegen de manicheeërs
- 364 Libanius, een heidens leraar der welsprekendheid, schrijft aan zijn vriend Priscianus, gouverneur van Palestina, dat de manicheeërs overal verspreid zijn
- 372 Edict van keizer Valentinianus I tegen de manicheeërs te Rome
- 373-383 Augustinus manicheeër in Noord-Afrika
- ca. 377 Epiphanius, metropoliet van Cyprus, voltooit zijn *Panarion* of ‘Medicijnkistje tegen alle ketterijen’. Hoofdstuk 66 spreekt uitvoerig over de manicheeërs
- 381-382 Edicten van Theodosius I tegen de manicheeërs

- 383 Augustinus ontmoet de manichese bisschop Faustus te Carthago
- 385 of 386 Priscillianus op beschuldiging van ‘manicheïsme’ te Trier ter dood gebracht
- 386 Bisschop Faustus naar eiland verbannen; ban jaar later opgeheven
- 389 Edict van Valentinianus II tegen de manicheeërs
- ca. 398-400 Augustinus schrijft zijn werk *Contra Faustum* tegen Faustus’ *Capitula*
- ca. 400 Keulse Mani-Codex in Egypte op schrift gesteld
- 405 Honorius vernieuwt wetten tegen de manicheeërs
- 425 Valentinianus III verbant manicheeërs uit Rome
- 428 Theodosius II verbiedt manicheeërs in steden te verblijven
- 443-444 Paus Leo de Grote vervolgt manicheeërs te Rome
- 445 Constitutie van Valentinianus III tegen de manicheeërs
- ca. 490 Heraclianus van Chalcedon (bij Constantinopel) schrijft tractaat in twintig boeken tegen Mani en diens volgelingen
- 492 Paus Gelasianus ontdekt manicheeërs te Rome
- 494-524 Sociaal-revolutionaire beweging van Mazdakieten in Iran
- 518-527 Keizer Justinus I. Hernieuwing van anti-manichese wetten met als doel alle manicheeërs definitief uit te roeien
- ca. 520 Paus Hormisdas foltert manicheeërs en verbrandt hun boeken
- 526 Grote Latijnse Afzweringsformule
- ca. 540 Keizer Justinianus I neemt maatregelen tegen manicheeërs te Constantinopel
- ca. 580 Afscheiding van strenge manichese gemeenten (de zgn. Denawars) in Transoxiane van moederkerk in Babylonië. In volgende jaren manichese zending in Centraal-Azië en China
- ca. 595 Paus Gregorius vermoedt manicheeërs op Sicilië en in Noord-Afrika
- ca. 610 Mohammed hoort roep van engel Djibril en wordt ‘gezondene van God’
- In jaren tot 621 gnostische openbaringen, visioenen en hemelreizen
- 622 Emigratie (hidjra) van Mohammed naar Medina
- 630 Pelgrimage (haddj) van Mohammed naar Mekka
- 637 Arabische moslims veroveren Seleukia-Ktesiphon
- 675 Manicheeërs uit Samarkand trekken door Chinees Turkestan
- 676 Samarkand veroverd door Arabische moslims
- 694 Manichese hoogwaardigheidsbekleder aan hof van Chinese keizerin Wu Zetian

- 710-712 Arabische moslims onderwerpen de Sogdiana. In Seleukia-Ktesiphon (al-Mada'in) wordt Mihr het hoofd van de manichese kerk
Mihr maakt einde aan schisma der Denawars
- 731 Op bevel van Chinese keizer Hsüan Tsung Li Lungchi schrijft manichese bisschop een samenvatting (*Compendium*) van manichese leer en praktijk
- 735 Dispuut onder manicheeërs in Irak over vasten en afscheiding van Miqlas. Abu Sai'd Raja wordt hoofd van de manichese kerk te al-Mada'in
- 760 Abu Hilal, een manicheeër uit Noord-Afrika, wordt hoofd van manichese kerk te al-Mada'in; hij maakt einde aan schisma van Miqlas
- 762-840 Manicheïsme de staatsgodsdienst van de Oeigoeren in Turkestan
- 768 / 771 Chinese keizer Daizong Li Yu staat toe dat manicheeërs tempels en kloosters inrichten
- 775-932 Strijd van kaliefen in Irak tegen manicheeërs en 'dualisten'
- 791-792 Theodorus bar Konai, nestoriaans bisschop van Kaskar (Zuid-Babylonië), schrijft tegen de manicheeërs en geeft belangrijke citaten uit Mani's *Pragmateia*
- 806 Bezoek van manichese priesters aan hof van Chinese keizer Xianzong Li Chun
- 817 Tweede bezoek van manicheeërs aan hof van Chinese keizer Xianzong Li Chun
- 932 Zetel van hoofd van manichese kerk verplaatst naar Samarkand
- 988 Ibn an-Nadim voltooit zijn *Fihrist* te Bagdad
- ca. 1000 Al-Biruni schrijft over Mani en zijn kerk
- ca. 1035 Afsluiting grot met manichese manuscripten te Dunhuang in Chinees Centraal-Azië (heropening begin twintigste eeuw en ontdekkingen van manuscripten door Aurel Stein en Paul Pelliot)
- 1120 Anti-manichees edict in Chinese provincie Wen-Chou, waar zich dan veertig manichese heiligdommen bevinden
- ca. 1150-1350 Vervolging Albigenzen en Katharen als 'neo-manicheeërs'
Chinees-manichese hoogwaardigheidsbekleder schrijft twee brieven aan Chinese keizerlijke hof van Du Zong
Marco Polo ontmoet groep manicheeërs in Zaitun aan Chinese Zee; aan het Chinese hof worden zij vervolgens aangemerkt als 'christenen'
- ca. 1450 Einde van Bogomielen op de Balkan

- 1600-1700 Gedwongen katholisering van laatste Paulicianen in Bulgarije
- 1699-1700 Eerste editie van Gottfried Arnolds *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, waarin hij manicheeërs als respectabele christenen verdedigt
- 1734-1739 Isaac de Beausobre publiceert *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme in twee folio-delen te Amsterdam; het eerste, monumentale geschiedwerk over Mani en zijn gnostische wereldkerk*
- 1831 Ferdinand Christian Baur, *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt*, biedt een nauwkeurige studie op basis van het destijds beschikbare bronnenmateriaal
- 1902-1914 Ontdekking te Turfan van originele manichese teksten door Pruisische expedities onder leiding van Albert Grünwedel en Albert von Le Coq
- 1905 Grote vondst van manichese manuscripten te Dunhuang door Sir Aurel Stein
- 1906 Ontdekking van grafsteen van manichese uitverkorene Bassa nabij Split
- 1908 Verdere vondsten van manichese teksten te Dunhuang door Paul Pelliot
- 1918 Ontdekking manichees manuscript nabij Tébessa in Algerije
- 1923 Albert von Le Coq, *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien*, Band 11: *Die manichäischen Miniaturen*, eerste grote uitgave van Turfan-vondsten
- ca. 1929 Vondst van uitvoerige manichese teksten in het Koptisch nabij Medinet Madi in Egyptische Fayum
- 1934 Hans Jacob Polotsky, *Manichäische Homilien*, eerste Koptische uitgave homilieën afkomstig van discipelen van Mani uit de eerste generatie
Charles R.C. Allberry, *A Manichaean Psalm-Book*, Part 11, eerste uitgave van Koptische manichese psalmen
Verschijning van *Kephalaia*, Band I, 1. Hälfte. Vanaf 1935 in losse afleveringen verschenen (eerst met, later zonder de naam van Polotsky)
- 1945 Ontdekking van bibliotheek van Nag Hammadi
- 1947 e.v. Vondsten van Qumran nabij Dode Zee en in de woestijn van Juda
- 1957 Ontdekking van manichees heiligdom nabij Quanzhou in Zuid-China
- 1966 Tussentijdse voortzetting van uitgave van de *Kephalaia*, een soort *summa theologica* van Mani's leer, door Alexander Böhlig
Vondst van Mani-Codex in Egypte
- 1970 e.v. Eerste voorlopige editie van de Keulse Mani-Codex (Henrichs - Koenen)
- 1990 e.v. Uitgebreide vondsten van manichese teksten bij opgravingen te Ismant el-Gharab (antieke Kellis) in Dakhleh-oase in Egypte

Inleiding

DEEL I | Mani en het manicheïsme

1. De ontdekking van het manicheïsme

Lang heeft het geduurd voordat het manicheïsme, de gnostisch-christelijke wereldreligie die genoemd is naar Mani (216-276/7), in de westerse wereld voorwerp werd van serieus historisch en theologisch onderzoek. Gedurende de middeleeuwen sprak men wel van ‘manicheïsme’, maar dan als een huiveringwekkende naam voor vrijwel elke ‘ketterse’ mening. In kerk en staat werd vrij kwistig het etiket ‘manicheïsme’ toegedeeld, ook als het ging om meningen die niets met de bedoelde religie van doen hadden. Wat politiek of godsdienstig afweek, werd aldus monddood gemaakt. Vooral de Katharen in Zuid-Frankrijk en delen van Noord-Italië hebben hiervan geweten. Nog in de zestiende eeuw werd de protestant Luther beschuldigd van ‘manicheïsme’. Zelfs een doorgaans irenisch persoon als Erasmus ontzag zich in dit opzicht niet.

Het gebeurde mede hierdoor, dat allereerst in protestantse kring het onderzoek naar Mani en diens gnostische religie gestalte kreeg. Een eerste maar nog wankele poging werd ondernomen door de bekende lutherse piëtist Gottfried Arnold. In de jaren 1699-1700 publiceerde deze notoire dwarsligger zijn uitgebreide *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*. Tegen alle gangbare meningen in verdedigde hij de manicheeërs als respectabele christenen en legde hij in zijn beschrijving de nadruk op de wreedheden hen door de katholieken aangedaan. Het wetenschappelijke fundament voor alle volgende studies van het manicheïsme werd gelegd door de hugenoot Isaac de Beausobre (1659-1738). Zijn monumentale en nog altijd geraadpleegde *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme* verscheen in 1734 en 1739 in twee forse foliodelen in Amsterdam, de hoofdstad van het land van zijn aanvankelijke toevlucht. Ook nu was een apologetisch doel de belangrijkste drijfveer tot schrijven: de calvinist De Beausobre wilde een rechtvaardiging geven van de protestantse reformatie, waarbij hij het manicheïsme zelfs tekende als een protestantisme *avant la lettre!* Toch kon alle latere onderzoek voortbouwen op zijn scherpe inzicht. De grote

originaliteit en de diepgang van de analyses van De Beausobre, tijdens het schrijven van dit werk gevierd predikant van de hugenoten te Berlijn, neemt men bij uitstek waar in zijn visie op de betekenis van het Evangelie van Thomas voor de manicheërs. Ook attendeerde De Beausobre al op hun gebruik van joodse apokriefe literatuur op naam van de bijbelse oervader en profeet Henoch. Eerst de ontdekkingen van de codices van Nag Hammadi in december 1945 en vervolgens die van de rollen van de Dode Zee vanaf 1947 bewezen zijn bijzondere intuïtie.

Na de onderzoeken van De Beausobre werd lange tijd geen vooruitgang geboekt. Men bleef veelal steken in ordinaire anti-manichese polemieken. Een nieuwe aanpak gaf eerst de theoloog Ferdinand Christian Baur uit Tübingen. In 1831 verscheen diens geschrift *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt*. Hoewel in deze studie ten onrechte grote waarde werd toegekend aan het Boeddhisme als vormend element voor Mani's religie, bleek ze toch van blijvende betekenis. Baur is veelal uiterst nauwkeurig in zijn uiteenzettingen en zonder meer bewonderenswaardig is zijn kennis van anti-manichese kerkelijke auteurs zoals Augustinus. Na het fundamentele werk van Baur volgden in de negentiende eeuw uitgaven van Arabische en Syrische bronnen die melding maken van Mani en het manicheïsme. Vooral het werk van geleerden als Gustav Flügel (1862, 1871), Eduard Sachau (1878), Konrad Kessler (1889) en Henri Pognon (1898) werd van blijvende waarde. De door hen bezorgde edities van nieuwe teksten vormden, tezamen met het al bekende Griekse en Latijnse materiaal, een solide basis voor verdere studie.

Maar nog steeds betrof het hier informatie bijeengebracht uit geschriften van tegenstanders: Latijnse, Griekse of Syrische kerkvaders en in het Arabisch schrijvende moslims. Eerst in de twintigste eeuw volgde de ontdekking van originele manichese bronnen. Allereerst werden in de jaren 1902-1914 door de Pruisische expedities onder leiding van Albert Grünwedel en Albert von Le Coq langs de Zijderoute in Centraal-Azië duizenden tekstfragmenten ontdekt en naar Berlijn gebracht. Ze waren afkomstig uit manichese kloosters te Turfan, een oase die eertijds gelegen was in Oost-Turkestan en nu behoort tot de Zuid-Chinese provincie Sinkiang (Xinjiang). Deze teksten waren, in meer dan twintig schriftvormen, geschreven in een zeven-tiental (toen deels nog onbekende) talen en dialecten zoals het Middelperzisch, Parthisch, Sogdisch, Oeigoers (Oudturks), 'Bactrisch', Nieuwperzisch en ook in het Chinees. In 1905 kwam het bericht van de vondst door Sir Aurel Stein van een grote hoeveelheid boeddhistische en manichese manuscripten te Dunhuang in Chinees

Centraal-Azië. Hier, aan deze verder naar het Oosten gelegen tak van de Zijderoute, had kort daarna ook de Fransman Paul Pelliot succes, op de voet gevolgd door Chinese expedities. Onder het materiaal gevonden te Turfan was een indrukwekkende biechtspiegel voor de manichese ‘toehoorders’ in het Oeigoers (nu gewoonlijk bekend als *X^uāstvánīft*). Onder de documenten aangetroffen te Dunhuang bevond zich, naast een biechtspiegel voor de manichese ‘uitverkorenen’, onder meer een omvangrijke leerstellige verhandeling in het Chinees (nu doorgaans aangeduid als het *Traktaat*) en de zeer uitvoerige Chinese *Hymnenrol*. Door de expedities naar de oase van Turfan en omgeving kwamen ook schitterende miniaturen aan het licht waarmee de volgelingen van Mani hun boeken of boekrollen hadden geïllustreerd, evenals de resten van muurschilderingen, sierlijke boekbanden en artistieke uitingen op textiel. Meer dan in enige andere wereldgodsdienst bleek voor de religie van Mani, die zelf al in menig antiek bericht wordt aangeduid als tekenaar en schilder, kunst een wezenlijk element. Vrijwel alle eertijds gevonden kunstuitingen zijn nu nog – en deels in permanente expositie – te bewonderen in het Museum für Indische Kunst in Berlijn. Van deze expressies van manichese articeit aanwezig in de Berlijnse collecties gaf, na eerdere publicaties van Le Coq in 1913 en 1923, onlangs Zsuzsanna Gulácsi een bewonderenswaardig overzicht in haar grote en kleurrijke boek *Manichaean Art in Berlin Collections* (Turnhout 2001). De duizenden teksten en (vooral) tekstfragmenten zijn heden, na vele wederwaardigheden veelal veroorzaakt door de Tweede Wereldoorlog en de daarop volgende deling van Duitsland, voor het overgrote deel in het bezit van de Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Na het grondleggende werk van Duitse pioniers als Friedrich Wilhelm Karl Müller, Friedrich Carl Andreas, Walter Bruno Henning (in 1933 naar Engeland uitgeweken) en diens befaamde leerlinge Mary Boyce te Londen, bekommeren heden inzonderheid Berlijnse geleerden zoals Werner Sundermann, Peter Zieme en Christiane Reck zich om de voortgaande ontsluiting en publicatie. Het materiaal gevonden door Aurel Stein kwam grotendeels terecht in het British Museum te Londen; andere documenten bevinden zich in de Bibliothèque Nationale te Parijs en in musea in Peking. In de achterliggende eeuw werden diverse van deze originele bronnen uitgegeven door Franse onderzoekers zoals Edouard Chavannes en de eerdergenoemde Pelliot, door geleerden vanuit het Engelse taalgebied en door Chinese wetenschappers. Van het belangrijkste Chinese materiaal gaf vrij onlangs Helwig Schmidt-Glintzer een overzicht in Duitse vertaling (Wiesbaden 1987).

Fig. 1

Fig. 2

Hoewel al deze ontdekkingen in Centraal-Azië een eerste tip oplichtten van de sluier die nog altijd rond het geheimzinnige fenomeen van het manicheïsme hing, was nadere identificatie lange tijd uiterst moeilijk. Men beschikte nu weliswaar over originele teksten (ofschoon niet ouder dan de negende eeuw van onze jaartelling en de jongste daterend uit ongeveer onze veertiende eeuw), maar slechts een deel hiervan bleek te ontraadselen. Anderzijds bleek dit Centraal-Aziatische manicheïsme zozeer met inheemse religie en cultuur – vooral de boeddhistische – vermengd, dat nadere plaatsbepaling onmogelijk leek. Wel publiceerden reeds in 1926 Ernst Waldschmidt en Wolfgang Lentz hun studie *Die Stellung Jesu im Manichäismus*. Ondanks het zeer syncretistische karakter van het Oosterse manicheïsme, en in weerwil van zijn hoogst ingewikkelde mythologie en dictie, was hun de belangrijke plaats van Jezus in de diverse Chinese, Middelperzische, Parthische, Sogdische, Oudturkse en andere fragmenten opgevallen. In hun zojuist genoemde studie, die als verhandeling van de Preußische Akademie der Wissenschaften werd uitgegeven, leverden zij daarvoor het overtuigende bewijs.

Kort daarna, in 1930, werd een nieuwe fase in de ontdekking van het manicheïsme ingeluid. Hoogst belangrijke vondsten werden gedaan in Egypte. Hier waren nog tijdens Mani's leven zendelingen actief geweest. Nabij Medinet Madi in de Fayum waren onder meer *Homilieën*, een indrukwekkend *Psalmenboek* en de zogenaamde *Kephalaia* ('hoofdzaken' of 'hoofdstukken', een soort manichese dogmatiek) aangetroffen. Deze manuscripten in de Koptische taal bleken in hun huidige vorm afkomstig te zijn uit het midden van de vierde eeuw. Ze dateren dus, geheel anders dan de Centraal-Aziatische teksten, uit een tijd niet lang na Mani zelf en gedeeltelijk gaan ze zelfs rechtstreeks op hem terug. Voor een deel werden de Egyptische handschriften in codexvorm aangekocht door de Britse verzamelaar Alfred Chester Beatty voor zijn Londense collectie (die later naar Dublin verhuisde waar ze zich nu nog bevindt); voor het grootste deel verwierf de eerste ontdekker Carl Schmidt ze voor de Pruisische Akademie in Berlijn. Zoals de verhalen over de vondst van de rollen van de Dode Zee en de codices uit Nag Hammadi aantonen, zijn belangrijke archeologische ontdekkingen soms omgeven door allerlei wederwaardigheden. Maar wel heel in het bijzonder geven de verwickelingen en zelfs intriges rond de manuscripten van Medinet Madi aanleiding tot een spannend en veelal ongelooflijk verhaal. Wantrouwen tussen diverse staten en onderzoekers van verschillende nationaliteiten allereerst, schandelijke onachtzaamheid vervolgens, en niet het minst de Tweede

Wereldoorlog met de zware luchtaanvallen op Berlijn en het veelal barbaarse gedrag van de Russische bezetters zorgden ervoor, dat een deel van deze unieke teksten definitief verloren lijkt. Wat nog rest van de grote vondst van eertijds (een codex met onbekende inhoud is kennelijk geheel, een collectie brieven van Mani en ook een manichese kerkgeschiedenis grotendeels verloren) wordt nu met vereende krachten voor het eerst of in herziene edities uitgegeven. Veel zal, zo mag worden verwacht, verschijnen in de door de Belgische uitgeverij Brepols verzorgde reeks *Corpus Fontium Manichaeorum*.

Het interessante aan deze in het Koptisch overgeleverde teksten is ongetwijfeld, dat zij al bij eerste aanblik opvallend christelijk zijn. In het literair gezien wonder-schone manichese Psalmenboek staan vele liederen die men in eerste instantie voor ‘gewoon’ christelijk zal houden. Slechts wie op de hoogte is van de manichese my-thologie en theologie ziet in, dat het hier gnostisch-manichese liederen betreft. Gezien hun karakter en datering uit dezelfde tijd als de Keulse Mani-Codex zullen deze poë-tische teksten, evenals de leerstellige *Kephalalaia* en de manichese *Homilieën*, meer dan eens dienen ter illustratie van hetgeen verderop in dit boek aan de orde komt.

Merkwaardig was dat de belangrijke archeologische vondst van Koptische mani-chaica uit de vierde eeuw voor de meerderheid van de geleerde wereld destijds geen aanleiding werd tot een nieuwe visie. Men beschouwde het christelijke karakter van deze teksten bij voorkeur als het zoveelste bewijs, dat de syncretistische manicheeërs hun in wezen vreemde Oosterse religie in het Westen in christelijk gewaad hadden gehuld. Het christelijke zou slechts een uiterlijke vorm zijn, een ‘Anstrich’ zoals de invloedrijke theoloog Adolf von Harnack al jaren eerder had opgemerkt, maar beslist niet essentieel. Vergelijkbaar hiermee was de reactie geweest op de ontdek-king in 1918 van de vrij omvangrijke resten van een manichees manuscript in een grot nabij Tébessa in het binnenland van Algerije. Ook in dit geval had men geen oog voor het wezenlijk christelijke element in het manicheïsme, maar kon men zich slechts de vondst van een ‘gewoon’ christelijke tekst voorstellen. Kort nadat deze in het Latijn gestelde *Fragmenta Tabestina* waren gevonden en overgebracht naar de Bibliothèque Nationale te Parijs, oordeelde de eerste uitgever Henri Omont in een voordracht voor de Franse Académie des Inscriptions et Belles Lettres: dit zijn frag-menten van een onbekend werk van een Latijnse kerkvader uit de vierde eeuw, wel-licht van Nicetas van Remesiana. Zelfs de geleerde Benedictijn Dom André Wilmart, groot kenner van onder meer de kerkvader Augustinus, zag toen de ware aard van

Fig. 3

de nieuw ontdekte fragmenten niet: hij meende dat het zou gaan om brokstukken van een onbekend geschrift van een leerling van Augustinus waarin deze zich richtte tegen de manicheeërs. Toch gaat het hier om een zuiver manichees werk, een uitleg van het bijbelse verhaal van Martha en Maria uit Lukas 10 toegepast op de onderlinge verhouding binnen de manichese kerk van de *electi*, de ‘uitverkorenen’ en de *auditores*, de ‘toehoorders’. Toen later onmiskenbaar duidelijk werd dat de *Fragmenta Tabestina* wel degelijk manichees zijn, zag men ze bij voorkeur als een nieuw bewijs voor de verre gaande aanpassing van de manicheeërs aan het Westerse christendom.

Een bijzondere verrassing bracht in 1970 de eerste en voorlopige publicatie van een Griekse perkamenten codex die aangekocht was door de universiteit van Keulen. Deze *Codex Manichaicus Coloniensis* (CMC), een kort tevoren in Egypte ontdekt manuscript, geeft een unieke beschrijving van Mani’s afkomst, jeugdijaren en zijn eerste zendingsreizen. Wat de betekenis en waarde van deze codex is in de geschiedenis van de herontdekking van Mani’s religie, komt in het vervolg van dit boek uitgebreid aan de orde. Kort gezegd hebben wij nu hoogst originele informatie over Mani’s jeugd bij een joodschristelijke geloofsgemeenschap in Zuid-Babylonië, horen we over de visioenen die hij ontvangt en die hem bewust maken van zijn roeping, en zien we nu voor het eerst duidelijk zijn relaties met joodse apocalyptische en mystieke tradities.

Hoezeer het gnostisch-christelijke element niet alleen in de oorsprong van Mani’s religie, maar ook in haar vroegste uitingen centraal heeft gestaan, wordt opnieuw duidelijk door de nieuwste ontdekkingen. Sinds een aantal jaren verricht een Australisch onderzoeksteam opgravingen in de Dakhleh-oase, ca. 800 km ten zuidwesten van Cairo. Op de plaats van het antieke Kellis vindt men vanaf 1990 diverse Koptische, zelfs Syrische en ook Griekse teksten, naar het zich laat aanzien alle daterend uit de vierde eeuw. Een belangrijk deel hiervan is, zo blijkt nu, authentiek manichees materiaal. Hoewel nog vrij weinig van deze teksten is uitgegeven, kan hier in vertaling een aantal karakteristieke fragmenten worden meegedeeld. Allereerst uit een Koptische tekst die het geloof van de manicheeër wil versterken in het aangezicht van de dood:

Hij [de derde Afgezant] zond tot mij
Jezus de Glans, de apostel van het licht,

de redder der zielen.

(...)

De Geest der waarheid,

onze Heer Mani,

hij schonk mij zijn kennis;

hij sterkte mij in zijn geloof;

hij volmaakte mij door zijn geboden.

Het beeld van mijn Tweeling kwam tot mij

met haar drie engelen:

zij schonk mij het kleed en de kroon

en de palm en de overwinning.

Ter toelichting bij de laatste regels wordt hier nu alleen opgemerkt, dat naar manicheese opvatting het beeld van de hemelse Tweeling of Compagnon aan elke geredde ziel verschijnt in de vorm van een maagd. Niet alleen de apostel Mani – zoals we vanuit de Keulse Mani-Codex nog zullen zien – had zijn begeleidende hemelse dubbelganger, maar elke manicheeër. Men kan voor deze gedachte verwijzen naar Grieks-hellenistisch of Iraans erfgoed, maar zeker ook naar voorstellingen die voorkomen in joodse en (joods-)christelijke milieus. De belangrijke plaats van Christus blijkt opnieuw duidelijk in een manichees gebed uit Kellis dat overgeleverd is in het Grieks:

Ik aanbid en verheerlijk de Zoon der Grootheid,

de verlichtende Geest, Koning Christus,

die uit de verre aeonen gekomen is in de bovenwereld

en vandaar tot deze lagere wereld.

En onverhuld heeft Hij verkondigd zijn Wijsheid

en zijn onuitsprekelijke geheimenissen aan de mensen op aarde

en de weg der waarheid heeft Hij geopenbaard aan de gehele wereld;

en Hij heeft [deze weg?] verklaard in alle talen.

En Hij heeft gescheiden de waarheid van de leugen

en het licht van de duisternis

en het goede van het kwade

en de rechtvaardigen van de goddelozen.

Door U is alle genade bekend geworden aan de wereld;
 en leven en waarheid wordt aan elk volk verkondigd in alle talen.
 En Hij is voor de levende zielen geworden
 de Verlosser uit de dwang van de vijandige banden.

Na voorlopige publicatie elders komen ook deze teksten, zo mag worden verwacht, binnen afzienbare tijd beschikbaar in een aparte serie van het dicht bij de Nederlands-Vlaamse grens uitgegeven *Corpus Fontium Manichaeorum*.

2. Mani's levensgang en het ontstaan van zijn kerk

Ergens in de jaren 428-430, tegen het einde van zijn lange en uitermate vruchtbare leven dat eindigde op 28 augustus 430, schreef de kerkvader Augustinus een overzicht van alle ketterijen. Dat merkwaardige maar tegelijk ook leerzame geschrift stelde hij samen op verzoek van een katholieke diaken uit Carthago. Wie het boek leest, merkt al gauw dat de befaamde bisschop van Hippo Regius (nu de haven- en industriestad Annaba in Algerije) weinig origineel is. Het meeste dat hij over de welgeteld achtentachtig ketterijen weet te melden, staat al in oudere bronnen. Maar zeer informatief en veelal hoogst oorspronkelijk wordt hij in zijn beschrijving van de ketterij waarvan hij eens een fervent aanhanger was. Het hoofdstuk over de manicheeërs is verreweg het langste en belangrijkste van heel zijn boek.

Augustinus begint zijn beschrijving van het manicheïsme als volgt: 'De manicheeërs stammen af van een zekere Pers die Mani heette. Zijn discipelen noemden hem, toen zijn waanzinnige leer in het Griekse taalgebied begon verkondigd te worden, liever Manichaeus om het woord "waanzin" te vermijden. Vandaar dat sommigen van hen, die bijzonder slim en daarom nog leugenachtiger zijn, hem Mannichaeus noemen, met dubbele n, alsof hij manna uitgiet' (*Over de ketterijen* 46, 1).

Opmerkelijk in dit citaat is allicht dat Augustinus de spot drijft met de naam Mani. Hij brengt die naam in verband met waanzin of dwaasheid (Grieks: *manía*). Toch lag een dergelijke woordspeling voor de hand en werd ze niet alleen door Augustinus, maar ook door anderen veelvuldig gebruikt. Meer opmerkelijk is, dat de voormalige en doorgaans zeer goed geïnformeerde manicheeër Augustinus over de persoon van Mani slechts weet te melden dat deze een Pers zou zijn. Trouwens, ook dat stemt

HET NABIJE OOSTEN IN DE TIJD VAN MANI.

• Kellis

BALCHASJMEER

ARALMEER

Samarkand

ISCHE ZEE

ARABISCHE ZEE

overeen met het gangbare beeld: voor Mani's volgelingen waren diens woorden en opvattingen belangrijk, maar over zijn afkomst was men slecht geïnformeerd. Bovendien heeft hier de simpele – en in feite misleidende – vermelding van Mani als 'een zekere Pers' (*Persa quidem*) voor Romeinse oren een fataal effect. Perzië stond immers bekend als Rome's ervvijand en alleen al door iemand aan te duiden als 'Pers' werd deze gebrandmerkt.

Wat evenwel vooral opvalt, is Augustinus' vermelding dat de naam Mani betekent dat deze 'manna uitgiet'. Die notitie, als het ware in de marge gemaakt, is niet alleen hoogst merkwaardig, maar blijkt ook hoogst accuraat. Het woord manna verwijst naar het wondere voedsel dat de Israëlieten in de woestijn te eten kregen tijdens hun veertigjarige zwerftocht naar het beloofde land. In Exodus, het boek over de Uittocht, wordt het voor het eerst vermeld. Nadat de Israëlitische stammen uit Egypte zijn vertrokken, 'murmureren' ze tegen hun leider Mozes omdat ze vrezen van honger in de woestijn Sin van het schiereiland Sinai te zullen omkomen. De Eeuwige evenwel zal voor hen 'brood uit de hemel laten regenen'. Wanneer dan degenen die opstandig mopperden dit brood ('iets fijns, iets schilferachtigs, fijn als rijm op de aarde') op de woestijngrond vinden, zeggen ze: '*man hu*', 'wat is dat nou?' (Exodus 16: 15). Volgens joodse tradities zal het wonder van de gave van dit hemelse brood herhaald worden in de tijd van de Messias: 'Zoals de eerste verlosser (Mozes) het manna liet neerdalen, zo zal ook de laatste verlosser het manna laten neerdalen' (*Midrash Qohelet*). Ook in manichese kring was men klaarblijkelijk met deze overlevering bekend. Hier zag men haar rechtstreeks verbonden met de naam Mannichaeus. Die naam werd uitgelegd als een samenvoeging van 'manna' met 'chein', het Griekse werkwoord voor 'gieten'. Zelfs Augustinus – hoewel zijn kennis van het Grieks hooguit matig was – blijkt hier en al eerder in zijn geschrift tegen de manichese bisschop Faustus (*Contra Faustum* 19, 22) van deze traditie op de hoogte. Door niemand anders dan door Augustinus was deze merkwaardige overlevering ooit gemeld. Nu blijkt uit de Keulse Mani-Codex niet alleen dat deze traditie inderdaad onder de manicheeërs voorkwam, maar ook dat Mani zichzelf beschouwde als degene 'die brood laat druppelen op zijn volk' (CMC 107, 18-20). Door de gelukkige vondst van de Keulse Mani-Codex, naast diverse andere bronnen (vooral uit Turfan en Medinet Madi, aangevuld door overleveringen bij enkele Arabische schrijvers), is er heden vrij nauwkeurige informatie over Mani's persoon en eerste optreden.

Mani, de toekomstige stichter van de naar hem genoemde gnostische wereldkerk, werd op 14 april 216 in de nabijheid van de Zuid-Babylonische stad Seleukia-Ktesiphon aan de Tigris, niet ver van het huidige Bagdad, geboren. De oorspronkelijke naam van zijn vader was waarschijnlijk Pattiq (Syrisch) of Pattēk / Pattēg (Iraans), een naam die in het Grieks meestal wordt overgeleverd als Pattikios, in het Latijn als Patticius en in de Arabische bronnen als Futtuq. Mani's moeder droeg mogelijk de algemeen bekende joodse naam Mirjam. Of deze moeder gerelateerd was aan het Parthische koningshuis van de Arsaciden wordt heden sterk betwijfeld. Ook via de vaderlijke lijn lijkt een Iraanse adellijke afstamming van Mani legendarisch te zijn. Vast staat, dat hij vanaf zijn vierde jaar bij Pattikios opgroeide in een doperse sekte, dat wil zeggen in een geloofsgemeenschap van mannen die op religieuze gronden voortdurend rituele wassingen verrichtten. Door de Keulse Mani-Codex (o.m. CMC 94-97) is nu zeker dat deze Dopers behoorden tot de Elkesaïeten, een van oorsprong joodse sekte die aan het begin van de tweede eeuw in Mesopotamië was gesticht door de joodse profeet Elxai. Deze Elxai of Elkesai (zijn naam betekent waarschijnlijk 'Verborgene Kracht' of 'Verborgene God') had Jezus van Nazareth als Messias erkend. Het opgroeien in de joodschristelijke geloofsgemeenschap van de Elkesaïeten (uit Arabische bron waren zij al bekend als de Mughtasilah, 'de zich wassenden') geeft wellicht een eerste aanwijzing van Mani's relatie met een gnostisch christendom. Tevens is het mogelijk hier al een inspiratiebron te vinden voor zijn strenge ascese en voor zijn opvattingen over het wereldeinde, die sterk door joodschristelijke voorstellingen zijn bepaald. Wanneer in de Keulse Mani-Codex aan de profeet Elkesai de opvatting wordt toegeschreven dat de aarde 'het vlees en bloed is van mijn Heer' (CMC 97, 9-10), kan dit gezien worden als de basis van de manichese leer dat in de ganse kosmos Jezus lijdend present is (*Jesus patibilis*). Ook was bij de Elkesaïeten het joodschristelijke leerstuk bekend dat in diverse tijdperken van de geschiedenis de ware profeet zich manifesteert. Kennelijk is ook deze opvatting door Mani en zijn volgelingen aanvaard (vgl. CMC 47, 1-72, 7). Waarschijnlijk is bovendien, dat Mani al bij de Elkesaïeten kennis maakte met astrologische speculaties zoals die inzonderheid in zijn kosmologie te voorschijn treden.

Vooraf door de Keulse Mani-Codex weten wij nu dat Mani niet slechts bij de Elkesaïeten opgroeide, maar dat hij aanvankelijk ook als hun reformator wil optreden. Vanaf zijn vroegste jeugd ontvangt hij openbaringen. De doorslaggevende openbaring van zijn 'Syzygos' of hemelse Tweeling komt aan het begin van zijn vijfen-

twintigste levensjaar (*CMC* 17, 8 vv.; 73, 5 v.). Of de *CMC* ook een speciale openbaring meldt bij de voltooiing van Mani's twaalfde levensjaar blijft vanwege haar brokstukachtige begin onduidelijk. In de *Kephalaia* (14, 31) en door de Arabische schrijver al-Biruni († 1048) wordt een bijzondere revelatie op die leeftijd wel gemeld. In een dergelijk gebeuren op de grens naar de volwassenheid klinkt allereerst joods erfgoed door: de voltooiing van het twaalfde levensjaar is het moment waarop men in het jodendom 'bar mitswah' ('zoon der wet') wordt en aldus als volwassene zelfstandig de religieuze verplichtingen op zich neemt. Tevens herinnert de ervaring van Mani aan christelijk erfgoed: het zelfstandige optreden van Jezus, zojuist twaalf jaar geworden, temidden van de rabbi's in de tempel (Evangelië naar Lukas 12: 41-52). Niet onmogelijk is, dat het bericht van een speciale openbaring op de grens van het twaalfde levensjaar teruggaat op mededelingen die Mani zelf gaf in zijn geschrift *Shabuhrgan*.

Het is trouwens ook elders dan in de Keulse Codex dat enkele gegevens worden gemeld die van centraal belang blijken om Mani's levensgang en roeping te verstaan. Duidelijker dan in de *CMC* vindt men bijvoorbeeld in de *Kephalaia* (14, 32 vv.; 15, 22 v.) de identificatie van Mani's hemelse Syzygos of Tweeling met de door Christus beloofde Parakleet (= Bijstand; zie bijvoorbeeld Evangelië naar Johannes 14: 16). Gewoonlijk wordt in de christelijke kerk onder deze Parakleet de Heilige Geest verstaan. Lukas vertelt aan het begin van het bijbelboek Handelingen van de Apostelen, hoe de Heilige Geest op het Pinksterfeest in Jeruzalem wordt uitgestort. Door de manicheeërs evenwel werd dit bijbelboek niet erkend. Zij beschouwden Mani als de Parakleet en daarmee als de door Jezus beloofde Heilige Geest. Een dergelijke identificatie van Mani met de Parakleet zal rechtstreeks verband houden met het Aramese christendom van Mesopotamië waar men de Heilige Geest, die bij de doop aan de mens wordt geschonken, vereenzelvigde met zijn beschermengel. Kennelijk berust Mani's opvatting allereerst op de traditie van dit joodse christendom waarin zovele oeroude opvattingen werden bewaard. Eenzelfde joodschristelijke opvatting leeft in het midden van de tweede eeuw nog in de christelijke gemeente van Rome: de beschermengel van de joodse christen Hermas, zijn 'pastor', wordt 'de engel van de Heilige Geest' genoemd en met de Heilige Geest geïdentificeerd. Door de titel Parakleet op zichzelf toe te passen gaf Mani dus duidelijk aan, dat hij wilde gaan in het voetspoor van Jezus. De kerkvader Augustinus weet treffend te melden: 'Zo komt het dat Mani zich apostel van Jezus Christus noemt, omdat Jezus beloofd heeft, dat

Hij de Geest zal zenden en in Mani ook de Heilige Geest gezonden heeft' (*Over de ketterijen* 46, 16). Jezus had in de bijbeltekst waarop Augustinus zinspeelt evenwel niet slechts de Parakleet beloofd, maar tevens gezegd dat hij zelf Parakleet was (Evangelië naar Johannes 14: 16: 'Ik zal de Vader bidden en Hij zal jullie een *andere* Parakleet geven'). Dat leidde er in het manicheïsme toe dat Mani niet alleen vereenzelvigd werd met de Parakleet-Heilige Geest, maar dat hij ook beschouwd werd als de nieuwe Jezus (*Psalmenboek* 9, 3-7; 12, 28-32; enz.).

Naast de overname van joods, christelijk en vooral van typisch joodschristelijk gedachtegoed blijkt zowel in de Keulse Mani-Codex als in vele andere bronnen dat Mani bewust treedt in het voetspoor van de apostel Paulus. Uit de vroegste tradities over het oerchristendom weten wij, dat de jood Paulus een geheel andere weg ging dan vele andere joden die Jezus als Messias hadden erkend. Terwijl deze laatsten veelal vast bleven houden aan de voorvaderlijke gebruiken zoals het onderhouden van de sjabbâth, de besnijdenis, de spijswetten en de tempeldienst, wees Paulus deze als wettisch van de hand. Hij achtte ze al helemaal niet van toepassing op de heidenen die door zijn zendingsactiviteit toetraden tot de christelijke kerk. In zijn overname van dit protest tegen 'de Wet', die met de komst van Christus haar dwingende geldigheid had verloren, wordt Mani een radicale leerling van Paulus. Op Mani's bewuste *imitatio Pauli* wijst al zijn zelfproclamatie: in navolging van Paulus noemt hij zich uitdrukkelijk 'apostel van Jezus Christus'. Augustinus weet nog te melden dat Mani met deze zelfbewuste formule 'al zijn brieven' begint. De grote plaats die door hem en zijn leerlingen aan Paulus wordt toegekend, blijkt ook uit de expliciete en vrij uitvoerige vermelding van deze apostel in de reeks van hen die voorafgaand aan Mani de ware openbaring hebben ontvangen (CMC 60-62). In deze oriëntatie op een gnostisch geïnterpreteerde Paulus heeft mogelijk vanaf het begin invloed van Marcion, de radicale Paulusleerling die in het jaar 144 te Rome uit de kerk werd verwijderd, en van Bardesanes, de Syrische christengeleerde uit Edessa (154-222), die later eveneens als ketter werd beschouwd, een rol gespeeld. Uiteindelijk leidt Mani's nieuwe zienswijze, die hij baseert op de door hem ontvangen openbaringen, tot een definitief breken met de geloofsgemeenschap van zijn jeugd. In de Keulse Mani-Codex wordt deze breuk dramatisch beschreven. De procesgang die voert tot Mani's uitwerping uit de commune van de Elkesaïeten vertoont opvallende parallelie met procedures die sinds kort bekend zijn uit de joodse gemeenschap van Qumran.

De CMC bericht hoe na Mani's vertrek uit de commune – een gebeurtenis die moet hebben plaatsgehad in het jaar 240 – twee leden van de doperse sekte zich bij hem aansluiten. De reis gaat vanuit de moerasgebieden in het zuiden van Babylonië, nabij het huidige Basra in het zuiden van Irak, eerst naar Ktesiphon waar ook zijn vader Pattikios zich bij hem voegt. Kennelijk direkt daarna volgen de eerste zendingsreizen in noordelijke richting, waarschijnlijk langs de Tigris omhoog tot in Azerbeidzjan en Armenië. De overgeleverde brokstukken van de CMC geven hiervan geen compleet beeld, maar ze spreken wel duidelijk over Ganzak, een van de zomerresidenties van de Sassanidische koningen. Of Mani geprobeerd heeft de toenmalige Sjahansjah Ardasjir voor zijn religie te winnen, melden de bronnen niet. Wel blijkt dat hij nog in de laatste regeringstijd van Ardasjir, een overtuigd Zoroastriër, via de havenstad Pharat in Mesene naar India is gegaan en daar zijn inzichten heeft verkondigd (zie bijvoorbeeld *Kephalaia* 15, 24-27; 184, 23-185, 15 en CMC 140 vv.). Waarschijnlijk heeft hij zelfs twee jaren (241 – 243) in het noorden van India doorgebracht. Opvallend in deze vroegste zendingsberichten is dat Mani, evenals eertijds Paulus, het vertrekpunt van zijn verkondiging allereerst neemt in de kennelijk overal – zelfs in India – aanwezige gemeenten van joodschristelijke dopers. Spoedig na de troonsbestijging van de nieuwe grootkoning Sjapoer I (242-273) keert Mani terug en aan de nieuwe Sjahansjah overhandigt hij (volgens manichese overlevering op 9 april 243) zijn enige in het Middelperzisch gestelde werk, het sterk missionerende geschrift *Shabuhrgan*. Sjapoers tot op zekere hoogte welwillende houding geeft Mani jarenlang gelegenheid in het uitgebreide imperium van de Sassaniden (en mogelijk zelfs daarbuiten) zijn syncretistische religie te verkondigen. Ook van diens zoon en opvolger Hormizd I (272-273) ondervindt 'de profeet uit Babylon' een zekere welwillendheid, maar nadat Hormizd's broer Bahram I de troon bestegen heeft, is het met deze houding spoedig gedaan. Door de toegenomen tegenstand van de Zoroastrische priesters onder leiding van Kartir (Kardēr), en na een heftig dispuut met de nieuwe Sjahansjah, wordt Mani gevangen genomen en gemarteld. Na 26 dagen komt zijn dood op 26 februari van het jaar 276 of (meest waarschijnlijk) 277. Dit sterven wordt in diverse manichese bronnen beschreven als een kruisiging.

Tijdens zijn leven heeft Mani vele zendelingen uitgezonden naar alle delen van het Perzische rijk en zelfs daarbuiten: tot in Egypte komt Addā of Addai (in het Grieks heet hij Addas, in het Chinees A-to en Augustinus noemt hem Adimantus) en met hem diverse anderen; tot in Chorasān en de Sogdiana missioneert Mani's leerling

Mar Ammo. Daardoor is al vóór 277 een wijdverbreide kerk ontstaan. In de decenia direkt hierna breidt deze kerk zich verder uit in Syrië, Palestina, Egypte, Arabië, Klein-Azië, de Balkan (in 1906 wordt de grafsteen van een zekere Bassa, een manichese vrouwelijke ‘uitverkorene’, ontdekt te Salona, nabij het huidige Split, in Dalmatië), Romeins Africa, Spanje, Italië en Gallië. In het Oosten wordt onder leiding van Bügü Khan in 762-763 het manicheïsme de staatsgodsdienst van Turkestan. In de volgende eeuwen verspreidt de gnostische kerk zich tot aan de Indische Oceaan en de Chinese Zee. Vrij kort geleden, in de vijftiger jaren van de vorige eeuw, is aan de kust van China tegenover Taiwan, nabij het huidige Quanzhou, een heiligdom ontdekt waarin Mani lange tijd is vereerd als ‘de Boeddha van het Licht’.

3. *Mani’s kerk en haar canon van heilige geschriften*

Het is Mani niet gelukt zijn religie tot de staatsgodsdienst van het grote en machtige Perzische imperium te maken. In hetgeen hem ten diepste voor ogen stond, had hij zeker wel succes: de stichting van een nieuwe wereldkerk. Deze wereldwijde kerk zou de definitieve afsluiting vormen van alles wat voorafgaande ‘verkondigers der waarheid’ hadden geopenbaard. Mani’s zendingsdrang en het eveneens volijverige zendingswerk van zijn direkte leerlingen maakten deze gnostische kerk in de gebieden rond de Middellandse Zee al spoedig tot een geduchte concurrent van de officiële christelijke kerk. Een strakke organisatie stond vanaf het begin borg voor haar hechte eenheid. Mede vanwege deze strakke organisatie en een vastomlijnd leersysteem, dat tegelijkertijd de mogelijkheid bood van aanpassing aan al bekende religieuze voorstellingen, werd Mani’s kerk vooral onder intellectuelen een buitengewoon succes.

De kerk van Mani was piramidaal opgebouwd. Aan het hoofd stond, na Mani’s verscheiden, diens vertegenwoordiger. Deze plaatsvervanger werd meestal aangeduid met het Griekse woord *archègos* (‘leider’), in het Latijn met *princeps* en in de Arabische bronnen heet hij *imam*. Tot in de tiende eeuw had deze opvolger van Mani zijn zetel in Babylon (niet ver van het huidige Bagdad); daarna resideerde hij in Samarkand (nu gelegen in Oesbekistan). Het feit dat nog in de achtste eeuw een Noordafrikaan haar leider werd, illustreert de wereldwijde eenheid van de kerk. Direkt onder de *archègos* stonden de twaalf apostelen of leraren, daaronder de tweeënzeventig bisschoppen, daaronder de driehonderzestig presbyters. Daarna volg-

OOSTERSE VERSPREIDING VAN HET MANICHEÏSME.

Peking •

Turfan •

Dunhuang •

RAAL
ZIE

Zideroute

Quanzhou •

CHINA

TIBET

GOLF VAN BENGALEN

INDIA

den de vele ‘uitverkorenen’ of *electi*, zowel mannen als vrouwen. Onder deze *electi*, die ook wel ‘heiligen’ werden genoemd en uiterlijk aan hun witte kleding herkenbaar waren, bevonden zich de schrijvers van de heilige boeken, de schilders van de miniaturen, en kunstenaars zoals de kerkmusici. Na hen kwam in deze kerk, als een soort tweede klasse, de grote massa van zowel de mannelijke als de vrouwelijke ‘toehoorders’ of *auditores*. Al in het Syrische christendom werd de benaming ‘toehoorders’ gebruikt ter aanduiding van diegenen die na nader onderricht als volwaardig lid van de kerk zouden worden opgenomen: de catechumenen. De katholieke kerkvader Augustinus was dus, als ‘toehoorder’, ruim tien jaar catechumeen bij de manicheeërs; zijn opmerking dat hij in deze religie ‘vorderingen hoopte te maken’ wordt vanuit de piramidale structuur van de manichese kerk begrijpelijk: op zijn minst wilde hij een *electus* worden.

De aantallen twaalf en tweeënzeventig binnen de kerkelijke rangorde gaan kennelijk terug op de algemene traditie van de christelijke kerk; het aantal driehonderd-zestig is klaarblijkelijk afgeleid uit de astrologie (die, zoals gewoonlijk in gnostische kring, ook bij de manicheeërs in hoog aanzien stond). Het getal twaalf herinnert nadrukkelijk aan het voorbeeld van Jezus die twaalf apostelen verkoos. Hetzelfde geldt voor het getal tweeënzeventig. Joodschristelijke geschriften zoals de Pseudo-Clementinen, de bij de manicheeërs bekende Handelingen van Thomas en vooral het *Diatessaron* van Tatianus melden dat Jezus niet zeventig (zoals in het Evangelie naar Lukas 10: 1), maar tweeënzeventig discipelen uitstuurde. Mani gebruikte Tatianus’ *Diatessaron* als evangelietekst en schijnt daardoor tot zijn keuze van tweeënzeventig bisschoppen te zijn geïnspireerd.

Zijn leer beschreef Mani in verschillende boeken die in zijn kerk canoniek gezag verkregen. Zelf legde hij er alle nadruk op, dat zijn onderricht in boeken zou worden opgetekend en daardoor vastgelegd. Zo kon worden voorkomen wat met het onderwijs van eerdere religiestichters zoals de Boeddha, Zarathoestra en Jezus was gebeurd: doordat ze zelf niets hadden opgeschreven, ontstonden er twisten over hun leer. Met uitzondering van zijn Middelperzische geschrift *Shabuhrgan* (dat geen officieel deel van de canon schijnt te zijn geweest, hoewel het als een klassiek werk bekend was bij de manicheeërs in Perzië en Centraal-Azië), schreef Mani al zijn werken in zijn Oostaramese (Syrische) moedertaal. Hij maakte daarbij gebruik van een eigen schrifttype, dat verwant is met het antieke schrift van Palmyra. Gewoonlijk worden de namen van zijn canonieke geschriften als volgt genoemd: 1. *Het Levende*

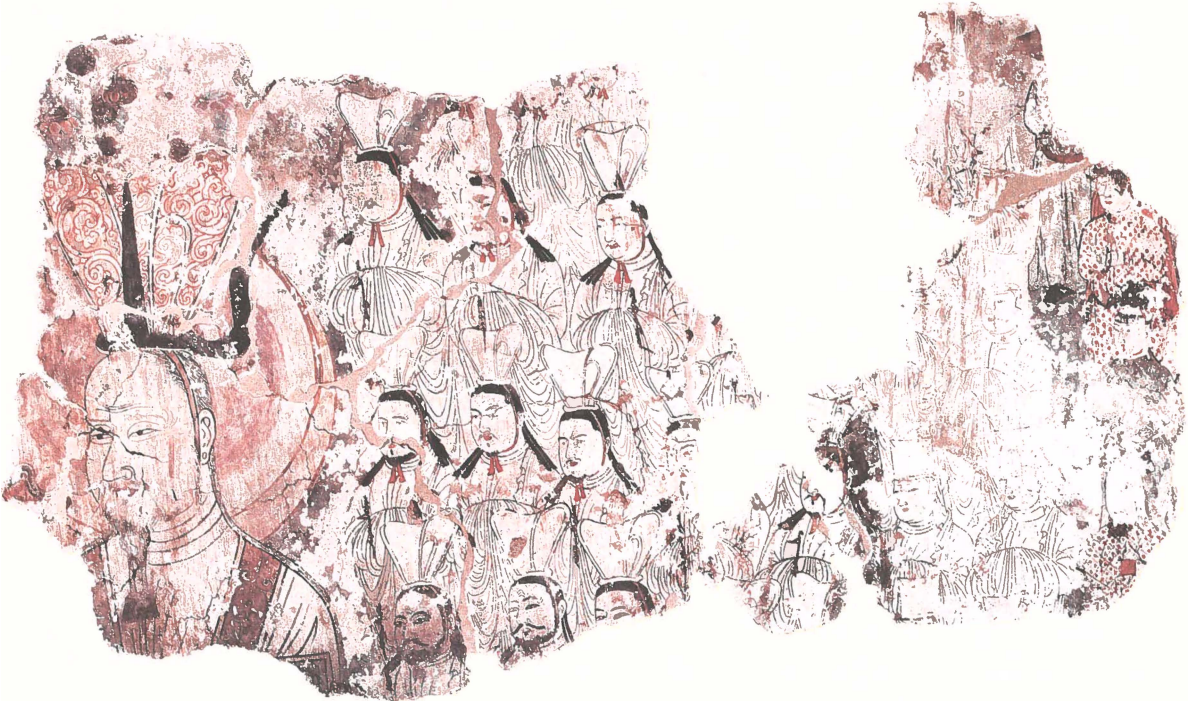

Fig. 4

(of: *Grote*) *Evangelie*; 2. *De Schat des Levens*; 3. *De Pragmateia*; 4. *Het Boek van de Mysteriën*; 5. *Het Boek van de Reuzen*; 6. *De Brieven*; 7. *De Psalmen en Gebeden*. Evenals het aan Sjapoer gewijde geschrift *Shabuhragan* zijn deze canonieke werken slechts in fragmentarische vorm tot ons gekomen. Toch valt over hun inhoud, evenals over hun soms raadselachtige titels, wel een en ander te zeggen. Door de brokstukken samen te voegen, en niet minder door ze te combineren met gegevens die zeer verspreid voorkomen bij antieke en vooral islamitische auteurs, is in de achterliggende jaren een scherper beeld ontstaan. In toenemende mate komt Mani uit zijn geschriften naar voren als de van oorsprong joodschristelijke profeet die een nieuwe openbaring verkondigt. Vanuit de informatie over Mani's milieu van herkomst, aangereikt door de CMC, kunnen wij vele brokstukken van zijn canonieke geschriften nieuw interpreteren.

Hoewel de *Shabuhragan* niet officieel tot de – meestal – zevenvoudige canon behoort, is het goed een overzicht van de geschriften te beginnen met dit werk. Mani schreef het immers als eerste en met een programmatisch doel: hij wilde de nieuwe Perzische grootkoning winnen voor zijn inzichten. Fragmenten van de *Shabuhragan* zijn gevonden in Turfan in Chinees Turkستان. Het moet een profetisch en tegelijk apocalyptisch geschrift geweest zijn. De Arabische schrijver al-Biruni weet rond het jaar 1000 nog te melden, hoe Mani in dit werk over zichzelf spreekt: 'Eeuw na eeuw hebben de gezonden van God de (ware) wijsheid en de werken verkondigd. In het ene tijdperk manifesteerden die wijsheid en werken zich door de gezondene (*rasul*) die de Boeddha was in India; in een ander tijdperk door Zarathoestra in Perzië; weer in een ander tijdperk door Jezus in het Westen. Toen daalde deze openbaring, in dit laatste tijdperk, neer op mij, (de) Mani, de gezondene (*rasul*) van de ware God, in het land Babel'. Klaarblijkelijk heeft Mani in zijn *Shabuhragan* gesproken over de reeks van ware profeten die begint met Adam en eindigt met hemzelf. Tevens beschrijft hij in dit werk zijn apocalyptische wereldvisie, waarvoor hij zijn gegevens ontleent aan het Nieuwe Testament, aan de geschriften van Paulus en aan joodse literatuur die circuleerde onder de naam van de oervader Henoch. De Messiaanse tijd die gemarkeerd wordt door de komst van de 'Zoon des mensen', hier vermeld als Xradeshahryazd ('God van de wereld van de wijsheid'), is in dit geschrift een speciaal thema. Uitvoerig gaat Mani in op het laatste oordeel waarin de goede mensen van de slechten zullen worden afgezonderd. In zijn beschrijving van dit oordeel citeert hij vrijwel integraal het stuk over de scheiding van de schapen en de bokken,

de goeden en de kwaden, uit het Evangelie naar Mattheus (25: 31-46). Met name in het eerste hoofdstuk van de *Kephalaia* ('Over het komen van de apostel') en in het 'Sermoen van de Grote Oorlog', een lange preek op naam van Mani's leerling Koustaios die voorkomt in het boek met Homilieën gevonden in Medinet Madi, komen themata uit Mani's *Shabuhrgan* terug.

Mani's *Evangelie* staat aan het hoofd van zijn canon. De officiële titel is zeer waarschijnlijk 'Levende Evangelie' of 'Grote Evangelie'. In beide varianten van de titel wordt een zekere distantie tot de officiële kerkelijke evangeliën uitgedrukt. De CMC spreekt over 'het Evangelie van zijn hoogheilige religie van de hoop' of, letterlijker, 'het Evangelie van zijn zeer heilige verwachting (*elpis*)'. Door de ontdekking van de CMC bezitten wij nu drie vrij uitvoerige fragmenten van dit evangelie (CMC 66-70). Ze bevestigen wat al-Biruni, die nog een volledig exemplaar tot zijn beschikking had, meedeelt: 'In zijn Evangelie, dat hij naar de tweeëntwintig letters van het alfabet geordend had, meldt hij dat hij de Parakleet was die door Christus was aangekondigd, en het zegel van de profeten'. Ook andere bronnen berichten dat Mani's evangelie, overeenkomstig de tweeëntwintig letters van het Syrische alfabet, bestond uit tweeëntwintig delen. Wie manicheeër werd, kwam met dit evangelie in aanraking. Het was, aldus het manichese *Psalmenboek* (139, 55-58), 'de koning van Mani's geschriften, het Grote Evangelie, zijn Nieuwe Testament, het manna uit de hemel'. Uit mededelingen zoals deze, uit berichten bij andere schrijvers, en vooral vanuit de nieuwe fragmenten die we nu hebben, wordt het zeer waarschijnlijk dat Mani in dit geschrift zijn profetische roeping nader onderbouwt met een beroep op de synoptische evangeliën (Mattheus, Markus, Lukas), op de brieven van Paulus en op het Evangelie naar Johannes. Zoals de schrijvers van het Nieuwe Testament uit de geschriften van het Oude Testament hebben aangetoond dat Jezus de beloofde Messias is, zo bewijst Mani vanuit het Nieuwe Testament *zijn* profetische roeping. Door zijn Elkesaïtische afkomst kent hij de joodschristelijke opvatting dat de heilige geschriften door invoegingen zijn gecorrumpeerd en dat nieuwe profetische openbaring het ware van het valse doet onderscheiden. 'Dit onverderfelijke Evangelie heb ik geschreven, vermeldend daarin deze alles overtreffende geheimenissen, en openbarend daarin de grootste werken, ja de grootste en verhevenste alles overtreffende werken. En wat Hij (= de Syzygos) geopenbaard heeft, dat heb ik aan de levenden getoond op grond van de volle waarheid die ik heb gezien en van de luisterrijke openbaring die mij ten deel viel'. En wat daar verder volgt (CMC 67, 12-68, 5).

Fig. 5

Mani's tweede canonieke geschrift is *De Schat des Levens*, ook wel *Schat van de Levenden* genoemd. Het titel *Schat* doet denken aan joodse wijsheidsliteratuur, aan gnostische teksten zoals de *Pistis Sophia* en aan de *Ginza* (= *Schat*) van de mandeëers (nu nog in Zuid-Irak levende gnostische dopers), maar meer nog aan woorden van Jezus zoals deze opgetekend staan in de diverse evangeliën, inclusief het Evangelie van Thomas. Van Mani's *Schat* zijn slechts enkele fragmenten bewaard. Verreweg de uitvoerigste worden overgeleverd door Augustinus en diens leerling Evodius van Uzala (nu in Tunesië), maar ook al-Biruni citeert het geschrift. Volgens de *Kephalaia* spreekt Mani er over 'de goede parel'. De moslimse schrijver al-Masudi meldt rond 950, dat het geschrift ook een hoofdstuk over de volgelingen van Marcion bevat. Belangrijker nog is de mededeling van al-Biruni, dat Mani 'in het boek *De Schat van de Levend-making*' spreekt over 'de stralende heerscharen' (= de legioenen van engelen) en over de werkzaamheid van de dusgenoemde 'Derde Gezant'. Combinatie van de verspreide gegevens geeft de indruk dat Mani in zijn *Schat*, die als *Thesaurus* in een Latijnse vertaling ook aan Augustinus en Evodius heel goed bekend was, zijn kosmologie ontvouwt en deze toepast op zijn leer over de mens. Kosmologie en anthropologie zijn immers in Mani's religie nauw verbonden; de macrokosmos en de microkosmos zijn elkaars spiegelbeelden. De macrokosmische strijd tussen de goede en kwade machten vindt ook plaats in de microkosmos die de mens is; inzicht in deze strijd in het innerlijk van de mens vormt het fundament van Mani's anthropologie. Men kan zich afvragen wat dit voor Augustinus, die allermeeest (maar kennelijk niet alléén!) in het voetspoor van Paulus zóveel spreekt over 'de innerlijke strijd', heeft betekend.

Als derde canonieke werk wordt gewoonlijk de *Pragmateia* genoemd. Evenals zijn andere werken schreef Mani dit geschrift in het Syrisch, maar hij voorzag het van een Griekse titel die tot in de Arabische en Chinese manichese teksten bewaard bleef. Letterlijk betekent *Pragmateia* 'verhandeling', 'geschrift' of eventueel 'geschiedwerk'. In dit geval gaat het niet om gewone geschiedenis, maar veeleer om 'legenden', verhalen over het ontstaan van de lichtwereld en van haar godengestalten, tot aan het bericht over de redding van Adam door de hemelse Jezus. De reeks citaten van Mani die Theodorus bar Konai, de christelijke (nestoriaanse) bisschop van Kaskar in Zuid-Babylonië, rond 790 in zijn *Liber scholiorum* weet te melden, is naar alle waarschijnlijkheid uit dit sterk mythische werk afkomstig. Deze aanhalingen, ingeleid met de formule 'hij (= Mani) zegt', zijn niet alleen van belang omdat ze fragmenten doen kennen van een canoniek geschrift. Hun bijzondere betekenis is dat ze

Mani's woorden overleveren in diens oorspronkelijke taal en kennelijk met behoud van diens oorspronkelijke mythische terminologie.

Hoewel er evenmin een eerstehands snippet van bewaard bleef, is over Mani's *Boek der Geheimenissen* aanmerkelijk meer bekend. Dit komt omdat de islamitische schrijver Ibn an-Nadim in zijn verzamelwerk *Fihrist* (= Catalogus), voltooid te Bagdad in het jaar 988, een lijst geeft van de hoofdstukken. Een extra sleutel tot de cryptische inhoud wordt wellicht aangereikt door een notitie in een van de Griekse 'afzweringsformules', de teksten die informatie geven over hetgeen de manicheeërs moesten afzweren: '... en het *Boek der Mysteriën*, waarin zij de Wet en de Profeten proberen omver te werpen'. In ieder geval worden vanuit deze achtergrond diverse titels van de (zeventien of achttien) hoofdstukken sprekender. Het eerste gaat over 'de Daisanieten', de volgelingen van de al eerder genoemde Bardesanes of Bardaisan. Deze voorloper van Mani schreef zelf een *Boek der Geheimenissen* en waarschijnlijk als (correctieve) aanvulling daarop kwam Mani met zijn boek. De titel van het tweede hoofdstuk luidt: 'Getuigenis van Hystaspes over de Beminde'. Hier gaat het vermoedelijk om een voorspelling van de mythische koning Hystaspes of Hydaspes, een Iraans vorst die door Zarathoestra bekeerd zou zijn en (als een van de befaamde 'mages hellenisés') ook elders optreedt als een profeet die de gebeurtenissen van de eindtijd en de komst van de 'grote koning' (Christus) voorzegt. Hoofdstuk drie kan waarschijnlijk vertaald worden als: 'Getuigenis over zijn ziel (= zich zelf) door Jakob'. Men kan hier denken aan een aanhanger van Mani die zijn bekeringsverhaal vertelt; waarschijnlijker is evenwel dat Mani hier uitleg geeft van een joods geschrift (*Gebed van Jozef*) over de engel Jakob. Minder cryptisch zijn diverse titels van de volgende hoofdstukken. Het opschrift van hoofdstuk vier luidt: 'Over de zoon van de weduwe', met de toevoeging: 'dat is bij Mani de gekruisigde Messias die de joden gekruisigd hebben'. Kennelijk gaat het hier over Jezus, zoon van Maria, de weduwe van Jozef. De titel van het vijfde hoofdstuk is weer te geven als: 'Getuigenis van Jezus over zijn ziel (= zich zelf) in Judas'. Waarschijnlijk is Judas hier niemand anders dan Didymus Judas Thomas en geeft Mani in dit kapittel zijn commentaar op woorden van Jezus zoals deze onder de naam van Judas Thomas in het Evangelie naar Thomas zijn overgeleverd. Hoofdstuk zes heeft als opschrift: 'Begin van het getuigenis van Jamīn (= de Rechtvaardige) na zijn overwinning'. Ook hier kan gedacht worden aan een bekeringsverhaal, maar waarschijnlijker is dat met 'de Rechtvaardige' de oervader Henoeh wordt bedoeld en dat Mani een uitleg geeft van het begin van diens *Apo-*

calypse. Andere hoofdstukken hebben als onderwerp ‘De zeven geesten’, ‘De lach’, ‘De afval van de religie’ of gaan opnieuw over bepaalde leerstukken van (de volgelingen van) Bardaisan. Bijzondere vermelding verdient hoofdstuk tien: ‘Getuigenis van Adam over Jezus’. Sinds de ontdekking van de Mani-Codex mag men vermoeden dat Mani hier – evenals in de CMC – zijn uitleg geeft van de *Openbaring aan Adam*. Mogelijk las hij in dit joodschristelijke geschrift over de reeks van de ware profeten sinds Adam; in ieder geval wordt Adam er beschreven als een profeet die de komst van Jezus voorzegt. Verwant hiermee zal de inhoud van hoofdstuk 17 zijn geweest: ‘De profeten’. Een nadere aanduiding van het hier behandelde thema geeft wellicht de mededeling van de Arabische schrijver al-Jaqubi (negende eeuw): in zijn *Boek der Geheimenissen* drijft Mani de spot met de wonderen van de profeten. Dit moet dan betrekking hebben op de historische profeten van het jodendom, tegenover wie Mani zijn reeks van universele en ware profeten stelt. Het slothoofdstuk van het *Boek der Mysteryën* gaat over het laatste oordeel; het zal in hoofdlijn overeengestemd hebben met het betreffende thema in de *Shabuhragan*.

De titel *Boek van de Reuzen* is wat minder exotisch dan op het eerste gezicht lijkt. Uitgangspunt van de diverse joodse tradities over reuzen, vooral overgeleverd in het geschrift 1 Henoch, was de merkwaardige episode in het bijbelboek Genesis: Gods zonen zien de schone dochteren der mensen, nemen hen tot vrouw en reuzen worden geboren, ‘geweldig, mannen van naam’ (Genesis 6: 1-4). Eeuwenlang was in feite niets over de inhoud van Mani’s boek bekend, behalve de mededeling in de Koptische *Kephalaia*, gepubliceerd in de dertiger jaren van de vorige eeuw, dat hij het schreef ‘op verzoek van de Parthen’. In 1943 publiceerde de naar Engeland gevluchte joods-Duitse geleerde Walter Henning de Middelperzische fragmenten van het boek die eertijds gevonden waren in Turfan. Achtentwintig jaar later, in 1971, publiceert vervolgens de Qumran-specialist J.T. Milik een reeks fragmenten van een Aramees werk over reuzen die intussen gevonden zijn nabij de Dode Zee. Milik ziet de frappante overeenkomsten tussen de brokstukken die, duizenden kilometers van elkaar verwijderd, getuigen van één onmiskenbaar feit: Qumran en Turfan stemmen overeen. Anders gezegd: het lijkt geen twijfel dat Mani, in een of andere vorm, joodse tradities betreffende de ‘reuzen’ van Genesis 6 heeft gekend. Meest bekend werden deze overleveringen door de geschriften op naam van de ‘voorvader’ Henoch, vooral door het omvangrijke, in het Ethiopisch en (gedeeltelijk) in het Grieks bewaarde, 1 Henoch. Mani’s kosmogonie, zijn breed uitgesponnen mythe over het ontstaan van

